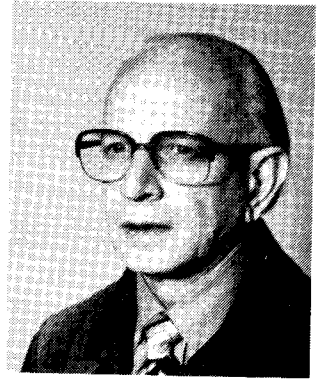

Geloofsgemeenschap en staat in een meervoudige samenleving

door dr. J. van Raalte

Recentelijk is een kort geding gevoerd tegen de imam van de Grote Moskee in Amsterdam. Naar aanleiding hiervan wordt aandacht besteed aan de verhouding tussen godsdienstige gemeenschappen in Nederland en de overheid.

Dr. J. van Raalte (1926) is Secretaris Pluriforme Samenleving van de Raad van Kerken in Nederland. Voordien was hij docent aan de theologische opleiding van de Broedergemeente in Suriname.

Inleiding

Gestalte geven aan een plurale of meervoudige samenleving is geen eenvoudige zaak. Het gaat er in zo'n samenleving om dat allen daaraan een bijdrage geven vanuit hun eigen achtergrond. Allen behoren in zo'n samenleving tot hun recht te kunnen komen. Eén van de factoren die daarin een belangrijke rol spelen is de godsdienst.

Nederland is met de komst van enkele honderdduizenden immigranten in de laatste kwart eeuw een land met een veelheid van religies geworden. Tot de nieuwe bewoners behoren ongeveer 300.000 moslims en vermoedelijk 65.000 à 90.000 hindoes. De aanwezigheid van deze mensen gaat niet alleen de kerk aan maar ook de staat.

De verhouding tussen de staat en de godsdienstige gemeenschappen is in de landen waar de immigranten vandaan komen veelal geheel anders dan hier. Bovendien is die relatie in deze landen ook niet gelijk, ook niet wanneer de bevolking daar in overgrote meerderheid tot dezelfde godsdienst behoort.

In Nederland is in de loop van de eeuwen een bepaalde verhouding tot stand gekomen tussen de christelijke en joodse gemeenschappen en de staat, een verhouding die in de loop van de tijd nog weer aan veranderingen onderhevig is geweest. In Nederland is geen relatie ontstaan tussen andere godsdienstige gemeenschappen en de staat. Daar was geen behoefte aan, omdat andere godsdiensten hier hoegenaamd niet voorkwamen. Met de komst van vrij grote aantallen moslims en hindoes en kleinere aantallen aanhangers van andere religies is de situatie ingrijpend gewijzigd. Zij komen allen uit landen waarin wel een bepaalde relatie bestaat met de godsdienstige gemeenschappen waartoe zij behoren, een relatie die anders is dan die tussen kerk en staat in Nederland. Hun aanwezigheid brengt de noodzaak mee om de plaats van deze godsdiensten en godsdienstige gemeenschappen in de samenleving met haar rechtsregels nader te bezien. Een herbezinning op de verhouding tussen kerk en staat zal hierbij niet achterwege kunnen blijven.

Grote moskee

In de relatie tussen een niet-christelijke geloofsgemeenschap en de staat kunnen zich allerlei problemen voordoen. Dat is gebleken rondom een incident dat zich heeft afgespeeld in de Grote Moskee in Amsterdam. Dit voorval heeft een vrij brede publiciteit gekregen. Ik zal proberen de gang van zaken in grote lijnen weer te geven.

Ter gelegenheid van de ondertekening van een cultureel akkoord tussen Marokko en Nederland was de Marokkaanse minister van onderwijs hier op bezoek. De minister maakte van deze gelegenheid gebruik om een dienst bij te wonen in de genoemde moskee. Hij hield daar een toespraak waarop de aanwezige moskee-bezoekers reageerden met applaus. Volgens de berichtgeving zou de voorganger – de imam – daarop gezegd hebben dat het niet passend was om in een moskee te applaudisseren. Later is gezegd dat deze afkeuring van het applaus niet afkomstig was van de imam maar van de voorzitter van het bestuur van de stichting die eigenares is van de moskee. In de gebedsdienst die volgde op de toespraak van de minister zou de voorganger de gebruikelijke bede voor de koning van Marokko vervangen hebben door de woorden: 'Dat God alle presidenten en koningen die goed doen helpe'.

Het stichtingsbestuur toonde zich verontwaardigd en reageerde hierop door de imam uit zijn functie te ontheffen en hem op te dragen de door hem bewoonde kamers in de moskee te ontruimen. Toen deze weigerde zijn ontslag te aanvaarden en zijn woning te ontruimen bracht het stichtingsbestuur de zaak in kort geding voor de arrondissementsrechter van Amsterdam. Het bestuur eiste van de rechter aan de imam te bevelen de woning te ontruimen en hem te verbieden zijn ambt in de moskee uit te oefenen. Als grond voor deze eis werd aangevoerd dat er onrust onder de gebruikers van de moskee ontstond en dat de imam de gang van zaken ontregelde.

De rechter was van oordeel dat er op grond van de feiten die door de eisende partij

aangevoerd werden nauwelijks van onrust gesproken kon worden. Afgezien van één incident met een tweetal jonge moskeebezoekers waren de diensten steeds normaal verlopen. Bovendien was niet gebleken dat het optreden van de imam de oorzaak was van de onrust.

Vervolgens achtte de rechter het niet onwaarschijnlijk dat de 'rechter ten gronde' tot de conclusie zou komen dat de imam zijn werk deed krachtens een rechtsgeldige arbeidsovereenkomst. Dat betekende dat er voor het ontslag van de imam dringende redenen aangevoerd moesten worden. De rechter was van mening dat het stichtingsbestuur in dit opzicht in gebreke was gebleven. Bovendien had de voorganger zich bereid getoond om terug te treden 'ingeval de meerderheid der vaste moskeebezoekers zulks zou blijken te wensen'. Beide partijen hadden ter zitting te kennen gegeven dat het raadplegen van de vaste moskee-bezoekers aansloot bij de 'Islamitische geloofsopvatting'. Er was alleen verschil van mening tussen beide partijen over de wijze waarop dit beslissende oordeel tot stand moest komen. De rechter meende dat het mogelijk moest zijn om in nader onderling overleg tot een verantwoorde opiniepeiling te komen en dat er 'wellicht op korte termijn een voor alle belanghebbenden bevredigende oplossing van het onderhavig conflict' gevonden zou kunnen worden.

Op grond van deze overwegingen kwam de rechter tot de conclusie dat 'de gevraagde voorzieningen' geweigerd moesten worden. Kortom: de imam behield zijn functie, zijn loon en zijn woning.¹⁾

1) Uitspraak van mr. W.J. Borgerhoff Mulder, president der Arrondissementsrechtbank te Amsterdam d.d. 3 november 1983.

De gang van zaken was in de dagbladers te volgen. Daarin werd gesuggereerd dat het ontslag voor de imam als extra consequentie zijn uitzetting uit Nederland zou kunnen meebrengen. De verdediger wees er in zijn pleidooi reeds op dat 'verhalen in de pers over zijn dreigende uitzetting' onjuist waren. De imam was namelijk in het bezit van een vergunning tot vestiging. Wat er gebeurd is lijkt op een spannende geschiedenis waarin de bedreigde imam door de uitspraak van de rechter gered wordt van de ondergang die het machtige bestuur met hem voorhad. Het kort geding tegen de imam van de Grote Moskee heeft echter nog een aantal facetten die in de pers geen aandacht hebben gekregen. Zij zijn van grote betekenis en niet minder spannend in de geschiedenis van de redding van de imam. Die facetten zijn onderdelen van een geschiedenis die nog maar net begonnen is. Ik noem enkele dingen die mij opvallen.

In de eerste plaats is het in dit kort geding een punt van discussie of de imam een gewone werknemer is met een arbeidscontract dan wel een functionaris die vergelijkbaar is met een priester of een predikant. De rechtspraak en de wet op de loonbelasting gaan ervan uit dat er tussen een geloofsgemeenschap en haar voorgangers die met de geestelijke zorg over de leden van deze gemeenschap belast zijn geen dienstbetrekking bestaat. Het gaat hier om de dragers van een geestelijk ambt die onderworpen zijn aan een kerkelijk leergezag. De positie van de imam kan niet met die van deze kerkelijke ambtsdragers vergeleken worden. Een hoger gezag ontbreekt in dit geval. Interne bepalingen voor de regeling van problemen zijn er niet. Om deze redenen was er volgens mr. E.J. van der Molen, advocaat van de gedaagde, geen enkele reden om aan te nemen dat er met de imam geen dienstbetrekking zou bestaan. En dus zouden voor hem alle regels voor een ontslag van kracht zijn die betrekking hebben op een gewone arbeidsovereenkomst.²⁾ De rechter sloot zich hierbij aan met de mening

dat het 'zeker niet onwaarschijnlijk' was dat 'de rechter ten gronde het bestaan van een dienstbetrekking zal aannemen'.³⁾

De rechter stond dus voor de keuze om de imam te beschouwen als een gewone werknemer of als de drager van een geestelijk ambt zoals dat in de christelijke kerken voorkomt. Het is de vraag of een moslimse gemeenschap en haar voorgangers vrede kunnen hebben met een keuze uit één van deze twee mogelijkheden. Het ambt van een imam heeft een andere inhoud dan dat van een predikant of een priester. In principe is hij niet de drager van een geestelijk ambt maar een lid van de gemeenschap dat belast is met het voorgaan in gebedsdiensten. Zij het dat hij dientengevolge toch een bijzondere positie inneemt. Al was het alleen maar omdat hij voor het leven benoemd wordt.⁴⁾

In de tweede plaats blijkt uit de gang van zaken in het kort geding dat niet alleen de mening van het stichtingsbestuur van de Grote Moskee van belang geacht wordt maar ook die van de jema'a of de vergadering van de gelovigen. Zowel het stichtingsbestuur als de imam achtten kennelijk het oordeel van de moslimse geloofsgemeenschap over het ontslag van doorslaggevende betekenis.

Dat partijen het hierover eers waren kan verschillend geïnterpreteerd worden. De oorzaak kan er in gezocht worden dat zowel de imam en zijn aanhangers als het stichtingsbestuur en zijn aanhangers van mening waren dat de meerderheid van de jema'a

2) Pleitnotitie d.d. 25 oktober 1983.

3) Aangehaalde uitspraak d.d. 3 november 1983.

4) Wessels 1981, 49.

aan hun kant stond. De uitslag van een opiniepeiling zou dan voor één van beide partijen een teleurstelling worden.

De bereidheid om zich bij het oordeel van de jema'a neer te leggen kan ook een culturele achtergrond hebben. Het is zeer wel denkbaar dat de beslissing van een gemeenschap door alle leden van zo grote betekenis wordt geacht dat iedereen bij voorbaat bereid is zich daarbij neer te leggen. Of dat er een uitspraak wordt verwacht die voorkomt dat één van de partijen gezichtsverlies zal lijden.

De rechter was een andere mening toegeedaan. Hij had vertrouwen in een opiniepeiling omdat deze methode volgens beide partijen aansloot bij de islamitische geloofsopvatting. Daaruit blijkt dat de rechter zich niet alleen baseert op de in Nederland tot stand gekomen verhouding tussen kerk en staat maar ook op de rechtsregels die van kracht zijn binnen een islamitische gemeenschap.

In de derde plaats valt het op dat het stichtingsbestuur kennelijk prijs stelt op goede contacten met de Marokkaanse overheid, terwijl de imam en zijn aanhangers enerzijds contact opnemen met kerkelijke instanties in Amsterdam en met de gemeentelijke overheid en anderzijds met het Comité Marokkaanse Arbeiders in Nederland (het KMAN). Het laatstgenoemde Comité is een organisatie van Marokkanen die ernstige bezwaren heeft tegen het regiem in Marokko. Politieke tegenstellingen rondom het bewind in Marokko werken door onder de Marokkaanse immigranten in Nederland.

Het gaat hier echter niet alleen om politieke tegenstellingen. Het valt op dat beide partijen het vanzelfsprekend vinden dat politieke machten invloed uitoefenen in de moskeegemeenschap. De ene groep wenst goede relaties met het bewind in het land van herkomst. Voor haar spreekt dat vanzelf omdat de koning van Marokko tegelijkertijd de hoogste religieuze autoriteit is. De andere partij tracht die invloed te weren met behulp van een oppositionele Marokkaanse groepering in Nederland en van de gemeentelijke

overheid.

Uit de gang van zaken in het kort geding en de gebeurtenissen daaromheen blijkt:

- 1e. dat een geloofsgemeenschap bij de islam niet gelijkgesteld kan worden met een christelijke gemeente;
- 2e. dat de taak en de positie van een imam in allerlei opzichten anders is dan die van een voorganger in een christelijke kerk;
- 3e. dat de verhouding tussen de moslimse jema'a en de staat in Marokko aanzienlijk verschilt met de verhouding tussen kerk en staat in Nederland.⁵⁾

Secularisatie

Het kort geding over de imam van de Grote Moskee in Amsterdam is mijns inziens van grote betekenis. Het laat zien dat de Nederlandse samenleving en haar wettelijke regelingen niet ingesteld zijn op de aanwezigheid van niet-christelijke godsdienstige gemeenschappen. De positie van de kerk en haar rechten zijn wettelijk beschermd en begrensd. De positie van de dragers van een kerkelijk ambt is geregeld. Kerk en staat worden beschouwd als instellingen die elk op hun eigen terrein verantwoordelijkheden en bevoegdheden hebben. De één kan niet zonder gevolgen ingrijpen in de verantwoordelijkheden en bevoegdheden van de ander, ook al betekent dat niet dat kerk en staat niet met elkaar te maken zouden hebben en ten opzichte van elkaar geen verantwoordelijkheid zouden hebben.

Voor andere religieuze gemeenschappen, voor hun ambtsdragers of voorgangers en

5) Meer hierover bij Mulder 1981, 25-46, en Wessels 1981, 47-65.

voor hun verhouding tot de staat zijn er allerlei onduidelijkheden. In het kort geding houdt de rechter dan ook slechts rekening met mogelijke analogieën met de positie van christelijke kerken en hun ambtsdragers. Hij laat de mogelijkheid open voor geheel eigen situaties met betrekking tot een islamitische geloofsgemeenschap.

De kerk heeft enigszins paradoxaal gezegd haar positie te wijten én te danken aan het verschijnsel van de secularisatie. Want secularisatie is een begrip met een dubbele bodem. Heel vaak wordt dit woord gebruikt voor de vermindering van het kerkelijk meeleven en voor het verloren gaan van het christelijk geloof zonder dat er een andere godsdienstige overtuiging voor in de plaats komt. Secularisatie is dan ongeveer gelijk aan ontkerkelijking en ontkerstening. Dat proces is in de Nederlandse samenleving tot stand gekomen. Kerk en staat moeten met vallen en opstaan leren daarmee om te gaan. De kerk is niet meer een zaak van het hele volk of van de meerderheid van het volk, ook al is zij nog steeds de grootste godsdienstige gemeenschap in Nederland. De staat en de staatkundige organen gaan niet voorbij aan het bestaan van de kerk, maar zij kunnen kerkelijke uitspraken niet meer als representatief beschouwen voor wat er leeft in het gehele volk. Daarvoor is de secularisatie te ver voortgeschreden. In die zin zou men kunnen zeggen dat de huidige positie van de kerk in de staat aan de secularisatie te wijten is.

Met ontkerkelijking en het verloren gaan van het christelijk geloof zonder dat er iets anders voor in de plaats komt is nog niet alles van het begrip secularisatie gezegd. Het wordt namelijk ook gebruikt voor de opheffing van de vereenzelviging van de wereld en God en van het samenvallen van samenleving en godsdienstige gemeenschap. In zover zou men kunnen zeggen dat de huidige verhouding tussen kerk en staat aan de secularisatie te danken is.

ting te geven⁶⁾. In het verleden bestond er in Europa althans tot op zekere hoogte een eenheid tussen kerk, staat en samenleving. Het was geen volledige eenheid. Niet alle leden van de samenleving behoorden tot dezelfde kerkelijke gemeenschap. En behalve de christelijke kerken kregen ook de joden het recht om eigen gemeenten te vormen. Kerk en staat behielden bovendien hun eigen organisatorische verbanden. Tussen het staatsgezag en het kerkelijk gezag bestonden nauwe banden. Soms kwamen er echter ook grote spanningen voor met name rondom de vraag bij welke instantie het uiteindelijk gezag berustte. De strijd tussen paus en keizer staat model voor deze spanningen. Deze verschillen en spanningen stonden toch in het kader van een ver gaande eenheid. Eeuwenlang was er in de Europese landen maar één erkende godsdienstige gemeenschap en was de kerk staatskerk.

In de 19e eeuw kwam het in Nederland in 1814 tot de erkenning van alle toen bestaande kerkgenootschappen. In 1848 volgde de erkenning van alle kerkgenootschappen zonder meer.

Volgens de nu geldende grondwet heeft de staat geen enkele voorkeur of bijzondere relatie meer met enige godsdienstige gemeenschap. De staat is een strikt seculaire instelling die slechts rekenschap verschuldigd is aan een parlement. Het parlement is op zijn beurt evenmin verbonden met enige geloofsgemeenschap en is niet gebonden aan godsdienstige normen. De kerk kan zich tot de overheid en het parlement wenden

Het lijkt mij gewenst hierbij een korte toelich-

6) Meer hierover bij Van Raalte 1976.

zoals elke andere groepering dat ook kan. Zij hoeft er echter niet op te rekenen dat er naar haar stem geluisterd wordt omdat zij spreekt met een beroep op het gezag van God.

Dat is de ene kant. De andere kant is dat het recht van de kerk gerespecteerd wordt om haar boodschap uit te dragen en zich te houden aan het gezag van God. De overheid onthoudt zich van interventie in de gemeenschap en de organisatie van de kerk en bemoeit zich niet met de positie van haar ambtsdragers. Dit alles op voorwaarde dat de kerk zich houdt binnen de grenzen van de wet.

Soms komt het voor dat christenen en christelijke kerken er moeite mee hebben dat er gedragingen en verhoudingen getolereerd worden binnen het staatsverband die men krachtens zijn geloofsovertuiging verwerpelijk acht. Meer dan eens worden er pogingen ondernomen om een overheidsbeslissing te beïnvloeden op grond van een bepaalde geloofsovertuiging. Sommigen verzetten zich tegen een verplichte immunisatie. Anderen tegen de mogelijkheid om abortus provocatus toe te passen. Nog weer anderen tegen het gebruik en het bezit van kernwapens. Het verzet tegen bepaalde wettelijke regelingen kan zeer ver gaan. Het leidt er echter niet toe dat regering en parlement van hun bevoegdheden vervallen worden verklaard. Zo lang mensen niet gedwongen worden tot daden die tegen hun geloofsovertuiging ingaan zal het niet gemakkelijk zover komen. Uiteindelijk is er echter een grens aan de gehoorzaamheid. Het hoogste gezag berust volgens een christelijke overtuiging niet bij enig staatsorgaan maar bij God.

Kortom er is een spanningsveld tussen kerk en staat. De spanningen kunnen in dat veld soms hoog oplopen. Kerk en staat hebben echter elk hun eigen bevoegdheden, hun eigen rechten, hun eigen vrijheden en hun eigen verantwoordelijkheid – ook ten opzichte van elkaar. De kerk kan in deze relatie zichzelf zijn en aan haar verantwoordelijkheid ten opzichte van de overheid en de samenleving gestalte geven. De opheffing van de

ver gaande eenheid tussen kerk en staat heeft die verantwoordelijkheid en vrijheid niet beperkt maar versterkt. In deze zin van het woord is de secularisatie geen bedreiging voor de kerk maar een uitdaging om haar roeping ten opzichte van de samenleving en de staat te vervullen.

Andersgelovigen

De vraag hoe andersgelovigen het verschijnsel van de secularisatie en de positie van de kerk in de Nederlandse samenleving ervaren laat ik hier buiten beschouwing. Ik volsta met de opmerking dat zij daar stellig anders tegen aan kijken dan iemand die hier geboren en getogen is. Ik richt mijn aandacht op de neiging om vanuit de verhoudingen zoals ze hier gegroeid zijn gestalte te geven aan de positie van andere geloofsgemeenschappen. Het voordeel daarvan lijkt te zijn dat alle geloofsgemeenschappen en hun voorgangers een gelijkwaardige positie krijgen in de staat, waarbij zij hun eigen regelingen kunnen treffen zonder dat de overheid ingrijpt. Wat voor een christelijke kerk aanvaardbaar is hoeft nog niet aanvaardbaar te zijn voor een andersgelovige groepering. De bodem waarin een christelijke kerk kan aarden kan voor een gemeenschap met een heel ander karakter wel vernietigend zijn. De omgeving waarin een vogel kan leven is nu eenmaal heel anders dan de omgeving waarin een vis kan leven. Elke poging om een vogel in het water te laten vliegen in plaats van in de lucht is dodelijk voor de vogel. Daarom is het nodig op dit terrein eerst helderheid te krijgen. Ik wil daar in deze bijdrage een aanzet toe geven. Het zal niet meer dan een aanzet zijn om verder onderzoek en verdere discussie hierover te stimuleren. Ik doe dat vooral in de hoop dat er over dit thema een dialoog zal ontstaan tussen allochtonen en autochtonen, tussen christenen en andersgelovigen. Een dialoog waar deskundigen op allerlei gebied en 'gewone' mensen bij betrokken zijn.

Eerst de islam. In deze godsdienst speelt niet slechts de Koran een belangrijke rol. Ook de Shari'a of het godsdienstige recht is

van grote betekenis. Voor de moslims gaat het hier om een wet die van goddelijke oorsprong is. Zij bevat niet alleen regels voor de verhouding tussen God en mens, zij bevat ook voorschriften voor allerlei facetten van de samenleving. De Shari'a heeft vooral betrekking op erfrecht en familierecht, op de sociale en economische ethiek en op het volkenrecht en het staatsrecht. De islam is daarom een godsdienst die haar stempel drukt op het hele leven en de hele samenleving. Dat is niet alleen het geval omdat de religieuze overtuiging van haar aanhangers doorwerkt in hun dagelijkse leven. Dat is ook omdat de Shari'a in principe een bindend karakter draagt voor de hele samenleving. 'Met deze basiswetgeving is de wezenlijke inhoud en het kader van de islamitische wetgeving voor alle tijden vastgesteld.'⁷⁾ Van het hindoeïsme geldt niet minder dat het alle facetten van het leven en samenleven omvat. 'It is more a culture with religious overtones rather than a religion.'⁸⁾ Meer dan eens hoorde ik hindoes soortgelijke uitspraken doen. In elk geval is het hindoeïsme een stelsel dat het hele leven, de hele samenleving en de hele kosmos omvat met inbegrip van alles wat de menselijke waarneming en het menselijk bevattingvermogen transcendeert.

Het alomvattend karakter van islam en hindoeïsme mag een sterke weerstand vormen tegen de secularisatie, dat wil nog niet zeggen dat dit verschijnsel binnen de wereld van deze godsdiensten geen invloed kan krijgen. Mulder wijst er zelfs op dat er in feite van het begin af aan sporen van scheiding tussen het sacrale en het profane, tussen de geloofsgemeenschap en de volksgemeenschap zijn geweest. Wessels citeert een uitspraak van de Tunesische historicus Muhammad Talbi die van mening is dat de 'cité musulmane' die volledig door het islamitische recht wordt beheerst nooit daadwerkelijk heeft bestaan.⁷⁾ Steeds zijn er naast de Shari'a en meermalen in strijd met deze basiswetgeving wetten en regels geweest die door islamitische machthebbers aan het volk werden opgelegd. Vooral de strafwet-

ten en de handelswetten van de Shari'a werden meer dan eens terzijde gesteld. Er zijn zelfs moslims die openlijk een scheiding tussen moskee en staat propageren, want 'Islam is the religion of God and of man, but not the religion of the state'.⁸⁾ Van grote betekenis is ook de omvorming van Turkije tot een moderne seculaire staat door Kemal Atatürk.

Wat het hindoeïsme betreft komt C. van der Burg tot de conclusie dat de indische maatschappij door modernisering ingrijpend is veranderd. Het hindoeïsme moet zich handhaven binnen een kader dat beheerst wordt door een hoofdzakelijk westers stelsel van wetten. De godsdienst kan niet anders doen dan zich aanpassen bij de economische, sociale en politieke situatie. Zij handhaaft zich echter wel degelijk en laat zich vooral gelden in het gezin en het tot stand komen van een huwelijk. Het hindoeïsme bevat de kracht om het tot leven te brengen in een veranderde samenleving.⁹⁾ Van der Burg wijst er op dat de dharma (d.w.z. de norm en het gedrag dat met deze norm in overeenstemming is) in het traditionele hindoeïsme van grote betekenis is. In dit grote religieus-sociale systeem heeft iedereen zijn of haar eigen plaats en iedereen weet hoe hij of zij zich op die plaats gedragen moet. Het hiermee verbonden kastenstelsel wordt echter steeds meer doorbroken. Velen zijn geneigd de dharma in algemene, niet-religieuze termen te definiëren.¹⁰⁾ Niet zonder reden wijst Stephen Neill er dan ook op dat er in India een democratische republiek tot stand gekomen is die een geheel seculair karakter

7) Mulder 1981, 29-32, Wessels 1981, 51

8) Sa'b Hasan bij Wessels 1981, 52.

9) 1981, 97v.

10) A.w. 97v.

draagt.¹¹⁾

De constatering dat het secularisatieproces aan islam en hindoeïsme evenmin voorbijgaan als aan het christendom wil nog zeggen dat dit proces voor deze drie godsdiensten dezelfde betekenis en overeenkomstige gevolgen heeft. Wij zouden overhaast oordelen wanneer wij de conclusie zouden trekken dat de secularisatie het redmiddel is voor de bepaling van de positie van een niet-christelijke godsdienstige gemeenschap in de staat, omdat tengevolge van het secularisatieproces alle geloofsgemeenschappen op één noemer gebracht kunnen worden.

Ongetwijfeld zou het onjuist zijn aan de ene religieuze gemeenschap meer rechten toe te kennen dan aan de andere. In een democratie gelden voor allen gelijke rechten. Maar daarmee is de vraag naar de positie van elke gemeenschap afzonderlijk in de staat nog niet beantwoord. In elk geval zou het onjuist zijn om de conclusie te trekken dat het probleem is opgelost, als de positie van de kerk algemeen geldig wordt verklaard voor alle andere godsdienstige groeperingen.

Dat zou onjuist zijn omdat het secularisatieproces niet alleen de positie van de kerk in de staat en de samenleving heeft beïnvloed maar omdat de relatie tussen de christelijke kerk en de samenleving en de staat ook zijn stempel heeft gezet op het verschijnsel van de secularisatie in Nederland en andere landen. Nederland kan met enig recht van spreken een post-christelijke samenleving genoemd worden. Nederland is geen post-hindoese of post-islamitische samenleving. Misschien is het te overwegen om tot een soort basisstatuut voor alle godsdienstige gemeenschappen te komen dat voor elke afzonderlijke groep ruimte bevat om zich daarin nader te profileren. Maar in elk geval kan er op het verschijnsel van de secularisatie en de daarmee verbonden scheiding van kerk en staat geen beroep gedaan worden voor de definiëring van de relatie van de staat tot een moslim- of hindoeïe gemeenschap, als het niet bekend is of daarmee aan deze gemeenschappen recht gedaan wordt

en of zij op die manier aan hun religieuze identiteit en aan hun verantwoordelijkheid in de samenleving zoals zij die zien gestalte kunnen geven. Het beroep van de regering op de scheiding tussen kerk en staat voor de weigering om subsidie te verlenen aan niet-christelijke godsdienstige gemeenschappen is daarom niet alleen onbillijk in vergelijking met de kerken, het is ook niet ter zake.¹²⁾

Hiermee worden vragen opgeroepen met betrekking tot de rechtsorde. Wat moet er gebeuren als een godsdienstige gemeenschap zich manifesteert op een wijze die niet strookt met de Nederlandse rechtsorde? Het ligt voor de hand om te antwoorden dat er gekozen kan worden tussen drie mogelijkheden:

- de aanpassing van de rechtsorde aan de nieuwe situatie;
- de aanpassing van andersgelovigen aan de bestaande rechtsorde;
- een gedeeltelijke aanpassing van de rechtsorde en van de desbetreffende groeperingen.

De keuze uit deze mogelijkheden behoort naar mijn mening niet bij voorbaat vast te staan op grond van machts- en getalsverhoudingen. Er dient een behoorlijk onderzoek te komen naar de problemen die zich (kunnen) voordoen en naar de oplossingen die mogelijk zijn. Dit onderzoek zou toevertrouwd moeten worden aan vertegenwoordigers uit alle etnische groepen (waarbij ik opmerk dat zowel allochtonen als autochtonen etnische groepen zijn).

11) Neill 1964, 100.

12) Minderhedennota 1983, 110.

Er zal rekening gehouden moeten worden met het feit dat het verschijnsel van de secularisatie door moslims en hindoes anders ervaren en beoordeeld wordt dan door christenen. Secularisatie in de zin van vermindering van actief meeleven met de religieuze gemeenschap en van het zich houden aan bepaalde godsdienstige regels komt ook bij hindoes en moslims voor. Maar deze vermindering heeft volgens Wessels voor het gevoel van de moslims veel minder ver reikende gevolgen dan voor het besef van de christenen.¹³⁾ Bij de hindoes is de godsdienstige activiteit moeilijker na te gaan, omdat veel religieuze riten zich thuis afspeelen en niet in een vergadering van geloofsgegoten.

Zoals eerder gezegd is kan secularisatie ook verstaan worden in een andere zin. Dan behoort daartoe onder meer de beëindiging van het samenvallen van kerk en staat, van geloofsgemeenschap en volksgemeenschap. Na een eeuwenlange geschiedenis van vereenzelviging kunnen christenen met het uiteenvallen van kerk en staat, van geloofsgemeenschap en volksgemeenschap moeite hebben. In deze zin van het woord is de kerk door het secularisatieproces naar mijn mening in een veel authentiekere positie gekomen. Hindoes en moslims kunnen daar echter vanuit een andere visie en positie grote moeite mee hebben. Talbi kan dan ook schrijven dat de verbondenheid van moslims met dezelfde gemeenschap, dezelfde cultuur en de ervaring van een gemeenschappelijke bestemming een grote rol speelt. Ook al voegt hij er aan toe dat er achter deze gevel een dreigende puinhoop te vinden is.¹⁴⁾ Hindoes reageren op moderne invloeden door een sterke neiging tot devotie en magie. Op die manier tracht men hier aan de invloed van de moderne technologie (radio, film, televisie e.d.), politiek en economie te ontkomen.¹⁵⁾

In Westeuropese landen waar moslims en hindoes een minderheid vormen is de macht van de secularisatie voor hen een nog veel sterkere bedreiging. Het ligt voor de hand dat daarop enerzijds gereageerd wordt met

pogingen om in de godsdienstbeleving vooral rekening te houden met de gegeven situatie. Anderzijds mag verwacht worden dat er tendenzen voorkomen die de eigen identiteit willen beleven in een isolement waar de bedreiging van de omgeving niet of nauwelijks doordringt.

Conclusies

Op grond van het voorgaande lijken mij enkele conclusies mogelijk:

1. De verhouding tussen kerk en staat in Nederland bevat elementen die ook van toepassing kunnen zijn op de verhouding tussen andersgelovige gemeenschappen en de staat. In elk geval gaat het in beide gevallen om de relatie tussen een godsdienstige gemeenschap en de staat.
2. De verhouding tussen kerk en staat kan het uitgangspunt zijn voor een onderzoek naar de mogelijkheden voor de verhouding tussen andersgelovige gemeenschappen en de staat. Deze verhouding kan niet zonder nader onderzoek model staan voor de genoemde regeling.
3. Religieuze pluraliteit impliceert een gelijkwaardige positie in de samenleving voor alle godsdiensten en godsdienstige gemeenschappen. De staat kan als zodanig voor de ene groepering niet méér affiniteit hebben dan voor de andere.
4. De beëindiging van het samenvallen van kerk en staat impliceert niet de beëindiging van de relatie tussen kerk en staat en evenmin de weigering tot het aangaan van een relatie met andere godsdienstige gemeenschappen. Het dragen van verantwoordelijk-

13) A.w. 168.

14) Wessels 1981, 60.

15) Van der Burg 1981, 99.

heid voor de staat en de samenleving is wezenlijk voor hier voorkomende godsdiensten als islam, hindoeïsme en christendom.

5. De verhouding tussen de staat en alle godsdienstige gemeenschappen dient op democratische wijze geregeld te worden. Daarom zal er vòòr alles met deze gemeenschappen zelf een dialoog aangegaan moeten worden over de wijze waarop deze relatie gestalte kan krijgen. Een herziening van deze relatie kan ook voor de kerk consequenties inhouden.

6. Een onderzoek naar en het ontwerpen van een regeling van deze verhouding vereist een fundamentele en brede aanpak vanuit verschillende disciplines, waarbij deskundigen inzake de betreffende godsdiensten, kenners van het staatsrecht en het godsdienstige recht en leden van deze gemeenschappen zelf betrokken dienen te worden.

7. De hier gevestigde niet-christelijke gemeenschappen bevinden zich in een dynamisch proces van ontwikkeling en verandering. Tweede en volgende generaties van immigranten zullen vermoedelijk ook aanzienlijke religieuze veranderingen ondergaan. Alle te treffen maatregelen zullen dan ook een voorlopig karakter moeten dragen.

8. Van de overheid en de politieke partijen mag verwacht worden dat zij ten aanzien van het vraagstuk dat hier aan de orde is initiatieven zullen nemen die de bereidheid als uitgangspunt hebben om opvattingen en verhoudingen die tot nu toe vanzelfsprekend werden geacht ter discussie te stellen. Met inbegrip van de voor sommigen kennelijk vanzelfsprekende mening dat de scheiding van kerk en staat de overheid zou dwingen aan religieuze gemeenschappen geen subsidie te verlenen.

Lijst van geciteerde literatuur en documenten

- W.J. Borgerhoff Mulder, Uitspraak d.d. 3 november 1983 te Amsterdam.
- C. van der Burg, South Indian urban brahmins and religious adjustments, in: D.C.

Mulder (ed.), *Secularization in global perspective*, Amsterdam 1981.

- *Minderhedennota*, 's-Gravenhage 1983.
- E.J. van der Molen, Pleitnotitie d.d. 25 oktober 1983.
- D.C. Mulder, Secularization in the muslim world, in: D.C. Mulder (ed.), *Secularization in global perspective*, Amsterdam 1981.
- St. Neill, *De wereldreligies*, Utrecht/Antwerpen 1964.
- J. van Raalte, *De puinhoop van het christendom als teken van hoop*, Kampen 1976.
- A. Wessels, Muslims in contemporary times and the problem of secularization, in: D.C. Mulder (ed.), *Secularization in global perspective*, Amsterdam 1981.

